

Azerbaycan Dini İnançlarına Genel Bir Bakış*

Cengiz MURSELOV**

48

Özet

Bu çalışma, günümüz Azerbaycan coğrafyasının İslam ile tanışmadan önceki dini inançlarını genel bir perspektif ile incelemeyi konu edinmektedir. İslam'ın Arap Yarımadası'ndan neşet ettiği döneme kadar gerek Roma ve Pers hâkimiyeti altındaki dini inançlarını gerekse geleneksel Türk dini inançlarını kapsamaktadır. Bu çerçevede çalışmada kadim Azerbaycan'da var olmuş dinler hakkında genel bilgiler, Albaniya'sı tarafından inşa edilen ve bölge halkının ziyaretine uğrayan dini mabetler hakkındaki görseller eşliğinde sunulmaktadır. Bu çalışma ile Azerbaycan inanç tarihi hakkında genel bir görüşe ve bu inançların hangi yollarla bu coğrafyaya geldiği ve yayıldığı hususundaki bilgilere sahip olunması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, dini inançlar, geleneksel dinler, kilise, Zerdüştlük, Albaniya.

* Bu çalışma, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yapılan "İslâmî Dönemde Şirvan Tarihi (Hicri İlk Üç Asır)" adlı Yüksek Lisans tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

** Yrd. Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Eğitimi Anabilim Dalı (gizcen@hotmail.com)

An Overview of Religious Beliefs in Azerbaijan

Abstract

The objective of this paper is to study from a general perspective the Azerbaijani religious beliefs before it met the Islam. This work covers religious beliefs under the rules of the Roman and Persian empires as well as the traditional Turkish religious beliefs until the period when the Islam had arisen out from the Arabian Peninsula. Within this framework, in this work, any general information and data are presented together with images of the religious temples which had been built by Albania and are frequently visited by the local communities. This work will serve as a reference on Azerbaijani history of religious beliefs, and about how such religious beliefs have come to and spread out this geography.

Keywords: Azerbaijan, religious beliefs, traditional beliefs, church, Zoroastrianism, Albania

Giriş

Din ve dini inançlar toplumun milli ve manevi değerlerini oluşturan, toplumlar arasında var olmasını sağlayan, diğer cemiyetlerden ayıran ve beşerler arasında sorumluluk taşımalarını sağlayan bir olgudur. Din ve inanç insana sunduğu değerler sayesinde onu medeniyetler ve kültürler alanında kendini ifade etme fırsatı tanır. Araştırmacılar insanoğlunun inanç konusunu incelerken onun ya fitrî olarak ya da genetik olarak inanan bir varlık olduğu kanaatine varmışlardır.

Azerbaycan, coğrafi konumu açısından Küçük Kafkas'ın¹ dağları üzerinde bulunmaktadır. Bölgenin stratejik değerini artıran başka bir neden, deniz yoluyla Doğu ülkelerine ve Batı-Doğu Avrupa'ya oradan aşağı Volga nehri vasıtasıyla Asya'ya ve Hint okyanusuna kısa yollarla ticari ulaşımın sağlanmasıdır.² Ham mal rezervlerinin çokluğu, üretilen malların çeşitliliği ve ülkedeki mali gelir zenginliği ayrıca yabancı tüccarların ilgisini buralara çeken nedenler arasındaydı. Nitekim tarih bilgileri incelediğinde ilk zamanlardan itibaren yerli ve yabancı tüccarlar Azerbaycan'ın değişik şehirlerinde üretilen ham ipek, ham petrol, ham boya, kil ve cam kapların hem

1 Küçük Kafkas topraklarında günümüzde üç devlet mevcuttur. İlki Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'dır. Bkn Fahrettin Çiloğlu, "Kafkasya Konusunda Yanılgılar ve Yanlışlar", Kafkasya Yazıları Dergisi, Yıl:1, S. 3, Sonbahar/Kış, 1998, s. 41.

2 Sara Aşurbeyli, *Şiransahlar Devleti VI-XVI Asırlar*, Avrasiya Press, Bakü 2006, s. 51.

deniz hem de kara yoluyla dünyanın birçok pazarlarına naklini sağladığı görülmektedir.³

Albaniya topraklarını, çevresinde var olan komşu ülkelerden ayıran husus buralara göç nedeniyle yerleşen kavimlerin etnik zenginliğidir. Bu etnik yapı Kafkas toplumunu çevre toplumlardan farklı kılmıştır.⁴ Kuzeye doğru gittikçe bu etnik toplumların sayı ve mozaikliği daha da artmaktadır. Dağlık ve geniş bereketli ovalara yerleşen toplumlar birbirlerini rahatsız etmeden hem öz kültürlerini korumuş hem de Azerbaycan coğrafyasına ait ortak tarihi oluşturmuşlardır. Etnik yapılar bölgeyi öyle benimsemiş ki Kafkas topraklarını kendi hegemonyasına almaya çalışan işgalci devletlere karşı tarihin değişik dönemlerinde el birliğiyle mücadele etmişlerdir.

Azerbaycan topraklarını önemli kılan bir diğer husus, buranın dünyanın ilk yerleşim meskenlerinden (Azılı mağarası)⁵ birine ev sahipliği ediyor olmasıdır. Nitekim m.ö. II ve III. yılında başlayan kavim göçleri zamanla burada Manna, Midiya, Atropatene ve Albaniya gibi büyük medeniyet uygarlıklarını kurulmasına neden olmuştur.⁶ Tarih araştırmacıları ve dilbilimcilerinin belirttiği üzere Azerbaycan dilinin esas temelini Kafkas'a göç etmiş Türk kabileleri oluşturur. Çok sayıda kavimler arasında etnik aynilikle birlikte dini inanç yönünden de benzerlik taşıdıkları görülmektedir. Arkeolojik kazıntılarda kurgan mezarlarından çıkan at iskeletleri ve taşlar üzerindeki ay yıldız tasvirlerini buna örnek olarak göstere biliriz.

1. Azerbaycan'da İslam Öncesi Dinler

1.1. Putperestlik

Sakalar'dan sonra Azerbaycan (kuzey) ve çevresinde hükümrانlığını ilan eden Alban şahlığı Hıristiyanlıktan önce, güneşe, aya, yıldızlara ve

3 İlk dönemlerden itibaren Azerbaycan'ın değişik şehirlerinde yurt içi ve yurt dışı ticari faaliyetlerde bulunmuştur. Bkn. Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda, Şark-Qarb*, Bakü 2007, s. 125; A. Bakıhanov, *Gülistani - İrem*, Minare, Bakü 2000, s. 114

4 Elvira Latifova, "Bağımsızlık Döneminde Azerbaycan'da Türklerin Kafkasya Tarihi'ndeki Rolü İle İlgili Yeni Kavrama Dair", Akademik Tarih Ve Düşünce Dergisi, Mayıs 2015, cilt:2, Sayı: 5, s. 1

5 Mahmud İsmayıl, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü 1997, s. 4-6; Gezenfer Kazımov, *Azerbaycan Dilinin Tarihi*, Bakü 2009, s. 6-9

6 Giyaseddin Qeybullayev, *Azerbaycan Türklerinin Teşekkülü Tarihinden*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1994, s. 12

mahiyetini bilmedikleri, korktukları şeylere tapıyorlardı.⁷ İlk defa Albanların eski inançları hakkında bilgi veren Strabon, buradaki tanrıların ismini Yunanca zikretmiştir.⁸ Ayrıca aynı tarihlerde bu tür inançların İran coğrafyasında varlığından bahsedilir.

Dini ayinler açık havada dağ ve tepelerin en zirvesinde yapılır, Tanrı'ya kurbanlar buralarda sunulurdu. Çünkü Yer-Su'ların en önemli temsilcisi "dağ kültü" olduğu için bu tür dini ritüellere eski Türk dini anlayışlar arasında rastlamamız mümkündür. Özellikle dağ tepeleri üzerinde sunulan hayvan kurbanların erkek cinsi olması üstün kurban olarak görülmüştür. Bununla birlikte Türk dini anlayışları arasında güneşe, aya, ateşe, ağaçlara, dağlara, ormanlara ve tabiata kutsallık atfedilmesine rağmen tapınılmamıştır.⁹ Nitekim Azerbaycan'da halk arasında halen kullanıla gelen (gelenekte) bazı meyve, bitki, dağ ve mağaraların hayvan isimleriyle (itburnu, ayıarmudu, keklikotu, garğasoğanı, ilanyarpağı, maralotu, vs., İlandağ, Keçi gayası, Maral daş, Ceyran bulağı vs.) adlandırılması geleneksel Türk din anlayışındaki ruhların zoomorf düşüncesine örnektir.¹⁰

Albaniya'nın kuzeyinde yerleşim yerlerinden olan Şamahı'nın Hınıslı (Xınıslı) köyü arazisinde yapılan arkeolojik kazılarda Hunlara has put-haneler bulunmuştur. Ayrıca Orta Asya ve Albaniya'nın diğer şehir tipili mekânlarında bunlara benzer putlarla karşılaşmıştır.¹¹ Bundan başka Berde'de volkan külünden hazırlanan, İlahe adıyla bilinen zarif¹² ve güzel bir kadın heykeli bulunmuştur. Kabileler kadın ilaheye (rızk ilahına) tapınarak ayinler düzenlerdiler.¹³ Kadın ilaheler¹⁴ çıplak küçük kadın heykelleri şeklindedir. Buna benzer bulgular Azerbaycan'ın merkezi yerleşim mekânlarından olan Berde, Beylegan, Şamahı ve Bakü arazilerinde yapılan arkeoloji kazıntılarında buna benzer heykelciklere rastlanmıştır.

7 Neriman Babayev, Rafik Nerimanov, *Berde Tarihin Aynasında*, Elm ve Heyat Neşr, Bakü 1998, s. 62

8 Z. Bünyadov, Y.B, Yusifov, *Azerbaycan Tarihi*, Elm Neşri, Bakü 1996, s. 169

9 Baki Adam, *Dinler Tarihi el Kitabı*, Grafiker Yay, Ankara 2005, s. 488-493

10 R. Göyüşov, *Azerbaycan Arkeolojisi*, Bakü, 1985, s. 29-30

11 Putların uzunluğu 1,5–2 metre kadardır. Putlar kilden yapılmıştır. Bu tür putlara "*Kadim Türk Karıları*" denmiştir. Bkn. Babayev- Nerimanov, *Berde Tarihin.*, s. 20

12 Put o kadar zarifdir ki, putun başındaki örtüsü ve örtünün altındaki saçları bellidir.

13 İkrar Aliyev, *Dağlık Karabağ*, ELM Neşriyat, Bakü 1989, s. 22

14 Bu heykellerin kutsallaştırılma nedeni kadını üreyen (bereket) ve neslin çoğalmasına sebep olmasıdır. Bkn. Bünyadov-Yusufov, *Azerbaycan Tarihi*, I, s. 169

Geleneksel Türk kavimleri arasında ahiret inancının olduğu bilinmektedir. Bu nedenle mezara ölüyle beraber kaplarda yemek ve su konması adetten idi. Çünkü onlara göre mezar “ahiret evidir”.¹⁵ Kabirlere konan yemek ve su ölünün ruhunun aç kalmasını önlemek içindir.¹⁶ Azerbaycan’da yayılan inançlardan ilki putperestliktir.¹⁷ Putperestler hayvan, güneş ve başka eşyalara da tapıyorlardı. Bu tür bilgileri biz ilk zaman yaşamış insanların dağlara ve taşlara çizdikleri resimlerden anlıyoruz.¹⁸ Kayalara ay, güneş resimleri ile beraber maral (geyik), şir (aslan) ve yılan resimleri de çizilmiştir.¹⁹ Bu tür resimlere Şirvan topraklarındaki Abşeron ve Gobustan kayalıklarında rastlanılmaktadır.

Eskiden Azerbaycan topraklarında “yuğ”²⁰ denilen halk merasimleri yapılmaktaydı. Bu merasimlerde savaş kahramanları için ağlanır ve ağıtlar yakılırdı. Azerbaycan’da bundan başka yeni yılla alakalı batıl inançlar da vardı. İnsanlar yeni yılla alakalı tanrılara antropomorfik özellikler atfederek onlara hayvani ve insani vasıflar vermişlerdir.²¹

Netice olarak Azerbaycan bu cümleden Kafkas’a göç yolu ile buralara yerleşmiş kavimlerin birçoğunda eski Türk dinlerinin özellikleriyle karşılaşmak mümkündür. Nitekim bölgede kurulan devletlerde Zerdüştlük ve Hıristiyanlığın insanlar arasında yaygınlaşmasına ve yaşatılmasına bakmayarak, birçok kadim dini anlayış geleneğe varlığını devam ettirme fırsatını bulmuştur. Bunların birçoğu halen toplum arasında farkında olmadan kulanılmaya devam edilmektedir.

1.2. Zerdüştlük

Azerbaycan’da ilk dönemden itibaren politeizm inancı yaygın idi ve halk bu inanca göre yaşamıştır. Ülkenin değişik bölgelerinde insanlar ate-

15 S. Kaziyev, *Kadim Mingçeçevir*, Uşakgeç Neşr, Bakü 1952, s.18; S. Kaziyev *Azerbaycan’ın Kadim Abideleri*, Uşak ve Gençler Edebiyatı Neşriyatı, Bakü 1984, s. 30

16 Bünyadov-Yusufov, *a.g.e.*, s. 169

17 Kalankatlı, Moses, *Alban Tarihi (Son Hunlar/Hazarlar, Ermeniler/Terekemeler)*, (çev. Ziya Bünyadov, Türkçeye Çevren, Yusuf Gedikli), Selenge Yay, İstanbul 2006, s. 55–56

18 ASE, “*Gobustan*”, Bakü 1979, III, 190

19 İsmayıl, *a.g.e.*,s.46; Seyidov, Mirali, *Azerbaycan Halkının Soy kökünü Düşünürken*, Bakü1989.s. 30

20 Yuğ, iğit, kahraman ve cengâverler için düzenlenen merasim törenidir. Bkn. Seyidov, *Azerbaycan Halkının.*, s. 348-50, 379–82;

21 Bu özellikler Kurt ve Kuzu, Kurt ve Keçidir. Bkn. Seyidov, *Yaz Bayramı*, s. 34

şer, güneşe ve aya tapmıştır. Hatta Zerdüş'ten²² önce bölge insanları nehirlerle, dağlara ve göllere kurban keserlerdiler.²³ Zerdüş düşüncesi halk arasında yaygınlık kazandıktan sonra zamanla nehir ve dağlar adına düzenlenen kurban törenleri arka plana itilmiştir. Bir bakıma unutuldu. Zerdüşlük Mecusi, Mazdaizm²⁴ ve Maniheizm²⁵ isimleri ile de bilinir. M.Ö. VI. asırda İran'a yayılan Maglar Zerdüşlükte kâhinlik ve hizmetçi vazifesini üstlenmişlerdi.²⁶ Magların gayretleri sonucunda (M.Ö. V.-VI.) ateşperestliğin Zerdüş dinine sokulmasıyla ateş de bu dinin sembolü olarak kabul edildi. Eski Yunan, Mısır, Babil ve Avrupa din ve inançlarında ateş hem temizleyici, hem de ölüm ötesi ceza unsuru olarak görülmüştür.²⁷ Kendisinin "Bilge Tanrı Ahura Mazda'dan vahiy aldığını" iddia ederek halka telkinde bulunan Zerdüş, İran'ın eski dinini yeniden biçimlendirmeye çalıştı. Varlık âlemini iki esas üzerine indirir; Hayır ve şer, karanlık ve nur. Karanlığın aydınlatıcısı, evrensel adaletin yaratıcısı odur. Kötü, çirkin ve şer olan her şey Ehrimen "Engermei-yi now"un, güzel, iyi hayır olan her şey de Ahuramazda "Sentamei-yi now"un safındadır. İkili güç arasında sürekli mücadele vardır, sonunda iyilik taraftarı olanlar kazanacaklardır. İnsan bu ikilem arasında seçim yapmakta serbesttir. Tabii olarak da seçiminin sonucuna katlanacaktır. Zerdüşlükte ahîret, cennet, cehennem ve ruh²⁸ inancı vardır. Zerdüş'ün hayatı hakkındaki bilgiler daha çok efsanevidir.

Aslında Zerdüşlükte tek Tanrı (monoteist)²⁹ inancının esas alındığı bilinmektedir. Zerdüşlüğün kutsal kitabı Avesta³⁰ yirmi bir kitap ve üç ana

- 22 Zerdüş aslında ateş kültürünü yasaklamasına rağmen onun ölümünden sonra ateş (od) dinin sembolü haline geldi.
- 23 Ekrem Sarıçioğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Isparta 2004, s. 123
- 24 Zerdüşlüğün bir başka adı Mazdaizmdir. Bkn. Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi, "Zerdüş", Bakü 1980, IV, 324
- 25 Mani'nin öğrencileri Mecusilere Zerdüş'ün oğlu olduğunu anlattıkları için Mani'yi Zerdüş ile aynı kabul etmişler. Bkn, Şinansi Gündüz, "Maniheizm", DİA, Ankara 2003, XXVII, 575
- 26 Bünyadov- Yusifov, *a.g.e.*, s. 166-167
- 27 Hikmet Tanyu, "Ateş", DİA, İstanbul 1991, IV, 52
- 28 Şeriati, *a.g.e.*, s. 458
- 29 Ali Şeriati, *Dinler Tarihi*, İstanbul 2004, s 456-58
- 30 Avesta, hikmet ve bilgi. Makedonyalı İskender Persepol'da Ehemenerin sarayını yakan m.ö. 330'da Avesta'nın ilk matbularını da yok etmiştir. Kitabın diğer bölümleri Zend Avesta halen İran'da korunup saklanmaktadır. Bkn. Aydın Balayev, *Azerbycan Tarihi*, Bakü 1993, s. 90

bölümden oluşur. Öğretilenlerin temelini en yüce tapınılacak varlık olarak Ahura Mazda³¹ oluşturur. O ezeli, ebedî, akıllı, yaratıcı, kadir ve âlimdir. Ayrıca tek tanrıcılığı merkez edinen Zerdüştlük,³² kutsal metinlerin değişik bölümlerinde kadim ilahi figürlerden hapsedmesi Zerdüştlüğün düalist bir anlayıştan çok politeist bir algıyı yansıtmıştır.³³ Zira kutsal metler (Avesta edebiyatı, Gethalar ve Yeşil metinler) bölümleri incelendiğinde Ahura Mazda dışında kötülüğü engelleyici ve yardım istenilebilen Ameşa Spenta ve kötülüğün kaynağı Angra Mainyu gibi tanrısal varlıklardan söz edilmiştir. Nitekim Ahura Mazda'nın ulûhiyet anlamda mutlak konumunda müphemlik mevcuttur.³⁴ Sasani döneminde şekillenen yeni teolojik yapılanmada Ahura Mazda her şeyi yaratan tanrı olarak kabul edilirken Angra Mainyu kötü olan her şeyin yaratıcısı olarak konumlandırılmıştır. Zerdüştlükte düalist anlayış Sasaniler döneminde dini metinlerin yeniden yorumlanarak güncelleme çalışmalarıyla ortaya çıkmıştır.

Zerdüştlük Kafkasya ve Azerbaycan'da geniş taraftar toplayan dinlerdendir. Hatta Zerdüş'tün vatanın Azerbaycan olduğunu söyleyenler vardır. Onlara göre Zerdüş't buradan İran'a geçmiştir.³⁵ Sâsânîlerin Azerbaycan'da Zerdüştlüğe önem vermesinin birkaç sebebi vardır. İlki önemli ateşgelerin (Azerkeşesb, Azerferanbah ve Azerberzin) burada olması. İkincisi, Sâsânîler'in hükümdarları mukaddes toprakların Azerbaycan'da bulunması nedeniyle buralara mukaddes gözüyle bakmalarıdır. Zerdüştlüğün önemli ateşgelerinden biri Şirvan arazisi Abşeron adasının Surahanı kasabasında diğeri ise, Ateşi-Bagavan (Bakü)'de bulunmaktadır.³⁶ Halk, iç şehirdeki Cuma Mescidinin bu ateşgenin üzerine inşa edildiğini rivayet etmektedir.³⁷ Ateşgeler genelde yüksek yerlerde, tepelerde ve dağ eteklerinde inşa edilmiştir. Merasimler açık havada, ateşlerle dağ başlarında

31 *Gahtalara* göre göklerin, yerin ve maddi olan ve olmayan dünyanın yaratıcısıdır. Bkn. İrach. J.I.Taraporewala, *Zerdüş't Dinin*, İstanbul 2002, s. 67-76; Şeriati, *a.g.e.*, s. 458

32 Ahmed Güç, *Dinlerde Mâbed ve İbadet*, Esra Fakülte Kitabevi, İstanbul 1999, s. 46

33 Mehmet Alıcı, *Kadîm İran'da Din*, Ayışığıitaplatı Yay İstanbul 2012., s. 131

34 Mehmet Alıcı, *a.g.e.*, s. 99-130

35 Ekrem Sankıoğlu, *Dinler Tarihi*, İstanbul 1983, s. 107

36 Bazı rivayetlere göre Bakü yakınlığında ki Bibiheybet yüksekliğinde ateşge mabedi vardı. İçer şehirdeki mescit bu mabedin üzerine inşa edilmiştir. İlk zamanlarda İslam Şirvan topraklarına yayılana kadar Abşeron yarımadası Zerdüş't olmuşlardır. Bkn. Sara Aşurabeyli, *Bakü Şehrinin Tarihi*, ADN, Bakü 1998, s. 32-33,37, 43

37 Aşurabeyli, *Şirvanşahlar*, s. 34

yapılırdı.³⁸ Ayinlerde kutsal kabul edilen hava, ateş ve su³⁹ kirletilmemesi için kâhinler ağızlarını mendille örterlerdi. Kutsanmış ateşten eve götürenler kesinlikle onu söndürmezlerdi.⁴⁰ İnananların günde üç kere ateşgeye ziyarete gitmeleri sevap sayılmıştır. İnanışa göre, ziyarete gidenlerin sayısı ne kadar çok olursa bir o kadar bolluk ve bereketin çok olmasına neden olurlar.⁴¹ Zerdüştlükte ateşe karşı saygı ve ibadetler çeşitli şekillerdedir. Ateşin sönmesi bedbahtlık(uğursuzluk) olarak kabul edilmektedir.⁴² Sadece ölü (yas) olan evde belli bir süre için ateş söndürülürdü. Kutsal kabul edilen ateşgelere insanlar adak adarlardı. Adaklar bir odun parçası veya en pahalı mücevher de olabilirdi.⁴³

Meşhur ateşgelerden başka her evde şahıslara mahsus ateşgeler vardı. İnsanlar sefere, savaşa ve başka her hangi bir işe başlamadan önce ateşgeleri ziyaret eder veya bu ateşgeleri kendileri ile beraber gittikleri yere götürürdüler.⁴⁴ Ayrıca Azerbaycan'ın Erdebil ve Bakü şehirlerinde birçok ateşgede mevcuttur. İslam'dan sonra Azerkeşeb's ateşgesinin olduğu yere halk "Tahtı Süleyman" adını vermiştir.⁴⁵ Zerdüştlükte kutsal kabul edilen ateş, toprak ve suyun kirletilmemesi gerektiği için ölüler toprağa gömülmezdi. Ölü ibadet yerlerinden ve aile evinden uzak tutulmuştur. Ölüler iki akrabası tarafından "dahma" (ölü kuleleri) denilen yere götürülüp bırakılıyordu. ⁴⁶ Ölüyü götürenler daha sonra külle temizleniyordu. Bu tür mabetler Bakü çevresinde günümüzde halen mevcudiyetlerini korumaktadırlar. Ölü konulan mabetler bir kaç kattan oluşmakta idi.⁴⁷ Cenaze bir yıl burada kaldıktan sonra "studan" taştan yapılmış mezarlarda dağ eteği bir yere gömülürdü.⁴⁸ Zerdüştlükte ölü için yas tutanlar gök renkli elbise

38 M. Dadaşzade, *Azerbaycan Halkının Orta Asır Manevi Medeniyeti*, Bakü1985, s. 38

39 Zerdüştlükte su kutsal kabul edildiği için onu pis şeylerden korurdular. Nahid adında su tanrıçası vardır. Savaşta düşmana atılan ilk ok su ile yıkandıktan sonra düşman fırlatıldı. Bkn. Dadaşzade, *a.g.e.*, s. 49-51.

40 ASE, "Zerdüşt" Bakü 1980, IV, 323-324

41 Dadaşzade, *a.g.e.*, s. 42

42 A.g.e., s. 44-45

43 A.g.e.,s. 46

44 Arık, *a.g.e.*, s. 43

45 Dadaşzade, *a.g.e.*,s. 36-37

46 ASE, "Zerdüşt", 323-324

47 Seyran Veliyev, *Kadimden Kadim Azerbaycanım*, ADN, Bakü 1995, s. 46

48 Dadaşzade, *a.g.e.*,s. 51-53; Tümer -Küçük, s. 113-114

giymiştir.⁴⁹ Sâsânîler zamanında ateşge ve mukaddes ateş yerleri yaptırarak adet haline gelmiştir. Yeni doğan çocuğa ve yeni kazanılan her zafere yeni ateş yakılmış ve bu ateşler korunmaya çalışılmıştır. Zerdüştlükte kanlı kurbanın yerini ateş almıştır.⁵⁰

İlk zamanlarda hükümdarlar ilk günlerinde ve savaşa çıkmadan önce yaptırmış oldukları ateşgeleri ziyaret eder, yollarına öyle devam ederler.⁵¹ Sâsânî hükümdarlarından II. Yazdigerd (438–457) V. asırda yerli idarenin ve Bizans yönetiminin zayıflığını fırsat bilip Albaniya arazisindeki Zerdüş mabetlerinin yeniden eski gücünü kazanması için Zerdüşlüğü resmi dini olarak ilan etti. O, Kilisenin tüm yetkilerini kısıtlayarak, tebaasındaki halktan aldığı vergiyi iki katına çıkarttı.⁵² Kendisine karşı her hangi bir mukavemet olmasın diye yerli askerî birlikleri ülkeden uzaklaştırmıştır.⁵³ Sâsânîler Zerdüşlüğü Bizanslara karşı dini siyasî güç olarak kullanmıştır. Her iki ülke uzun yıl bölgedeki hâkimiyetlerini –tarafdarlarını- kaybetmemek için dini düşüncüyü kendi siyasi çıkarlarına alet etmişlerdir. Bu durum İslam inancının Azerbaycan'a yayılmasına –VI. aşıra- kadar devam etmiştir.

İnanç/inanmak psikolojik olarak samimi olarak inanılan ya da tapınılan varlığa gönül bağıyla bağlanmaktır. Doğal olarak insanların inandığı şeylerden hemen vaz geçmesi veya tamamen vaz geçtiğini söylemek o kadar kolay değildir. Çünkü inanç kültür haline dönüştüğünde onun unutulması da hayli zaman alır. Nitekim İslam inancın Azerbaycan'a yayılmasına rağmen Zerdüş taraftarları gizlice varlıklarını sürdürmüşlerdi. Rivayetlere göre Bâbek ve taraftarları Zerdüş düşüncesinden etkilendiği söylenmiştir.

1.3. Hıristiyanlık

Hıristiyanlık yaklaşık olarak M.I. yüzyılda Filistin'de, Yahudi inancının yaşandığı toplumda zuhur etmiştir.⁵⁴ Yayıldığı coğrafyada sadece Yahudi kültürü değil, Pagan ve Helen kültürü dini düşünceleri de mevcuttu.⁵⁵ Hıristiyanlık düşüncesi I. yüzyılın yarısında köle ve köylüler arasında hızla

49 Mirali, *a.g.e.*, s. 13–14

50 Sarıkoğlu, *a.g.e.*, s. 113

51 Dadaşzade, *a.g.e.*, s. 22

52 Balayev, *a.g.e.*, s. 114

53 Naile Velihanlı, Ziya Bünyadov, Oktay Efendiyev, *Azerbaycan Tarihi*, Elm Neşr, Bakü 1987, I, s. 114

54 Kürşat Demirci, *Hıristiyanlık*, DİA, İstanbul 1998, XVII, 328–340

55 Annamari Schimmel, *Dinler Tarihine Giriş*, Kırkambar Yay, İstanbul 1999, s. 159

yayıldı. Kardeşlik ve eşitlik anlayışı Roma imparatorluğunun sosyal yapısını alt üst ettiği için Hıristiyan cemaat imparatorların zulmüne ve işkencelerine maruz kaldı. Hızla çoğalan Hıristiyan toplumu IV. yüz yıla kadar bu faaliyetlerini gizli devam ettirdi. Şimdiki Azerbaycan'ın kuzey kesimlerine Hıristiyanlık ilk olarak azizler tarafından tebliğ edilmiştir. Hıristiyanlığın tebliğ edildiği illerden ilki şimdiki Şeki şehri olmuştur. M. I. Alban toplumunda putperest ve şeytana tapan topluluklar yaşamıştır.⁵⁶ Hıristiyanlığın Albaniya'ya yayılması bir birini takip eden iki farklı dönemde gerçekleşmişti.⁵⁷ İlki, havari Apostol (Azizler) dönem olarak adlandırılmaktadır. Bu dönemde Taddeus, Bartolomeus ve Teddeus'un öğrencisi Yelisey gibi azizler tebliğde etkili olmuşlardı. Yelisey Alban memleketinde Hıristiyanlığın tedricen yayılmasında etkili olan öğreticidir/misyonerdir.⁵⁸ IV. asra kadar devam eden bu devre "Surafil Devri" olarak da bilinmektedir.⁵⁹

İkinci dönem ise Eğitimci Gregori ve Alban hükümdarı Urnayır'ın gayret ve özel çabalarıyla Hıristiyanlığın yayıldığı dönemdir.⁶⁰ Hıristiyanlığın I-II. asırda Kudüs'ün kuzeydoğusunda ve doğusunda yayılmasında Pavlus'tan sonra etkin olan misyoner Tomas, Raddeus, Bartolomeus, Tomasın kardeşleri Addey, Taddeus ve Taddeus'un öğrencileri Yelisey ve Moran olmuştur. Bu azizler ve şakirtleri Suriye'den ve Mezopotamya'dan başlayarak İran, Kafkasya, Gürcüstan, Ermenistan ve Alban ülkelerine gelerek Hıristiyanlığı tebliğ etmişlerdir.⁶¹ Uluslararası ticarî faaliyetler sayesinde Suriyeliler Mezopotamya'dan İran'a, Gürcüstan'a, Ermenistan'a ve Albaniya'ya ulaşmışlardır.⁶²

Kısacası tüccarlar Hıristiyanlığın çevrede tanınmasında azizlere yardımcı olmuşlardır.⁶³ İlk kez Hıristiyanlığı kabul eden Azerbaycan'ın Kuzey'i (Atropatakan bölgesi) olmuştu. Aziz Bartolomeus şakirtleri ile beraber Araz nehrini geçerek Sisakan şehri ve kasabalarında tebliğde bulundular. Halk vaftiz olup, dinlerini değiştirmiştir. Bartolomeus burada şakirtleri ile

56 Kalankatlı, *a.g.e.*, s. 345

57 Durmuş Arık, *Azerbaycan Türklerinin Dini Tarihi ve Halk İnançları*, Ankara 2005, s. 44

58 Arık, *a.g.e.*, s. 47

59 Feride Memmedova, *Azerbaycan'ın (Albaniyanın) Siyasî Tarihi ve Tarihi Coğrafyası*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1993, s. 223

60 Memmedova, *a.g.e.*, s. 225; Kalankatlı, *a.g.e.*, s. 30,38,

61 Memmedova, *a.g.e.*, s. 207

62 Arık, *a.g.e.*, s. 45

63 Memmedova, *a.g.e.*, s. 210

birlikte bir kilise inşa etti.⁶⁴ XIII. asırda yaşamış ermeni tarihçisi Stepannos Orbelyan Kuzey Azerbaycan'ın Hıristiyanlığı hakkında şunları ifade etmiştir: "Her şeyden önce kaydetmek gerekir ki, Sisakanlılar Tanrı'yı Ermenistan halkından önce tanımış ve Aziz Bartolomeus vasıtasıyla mukaddes İncil'in talimlerine itaat etmişler".⁶⁵

Hıristiyan Ermenilerin II. asrın başlarında itibaren Taddeus'u katlettiklerinden sonra mukaddes Yelisey önce Kudüs'e oradan İran'a ve oradan da Albaniya topraklarına (Çolaya) Derbende gelerek misyonerlik faaliyetlerine başladı. Çok geçmeden günümüzdeki Şeki'nin Kiş kasabasında ilk kiliseyi inşa etti. Burası doğuda ilk inşa edilen kilise olarak bilinir. Kilisenin inşasından sonra civar köylere, kasabalara ve çevredeki merkezi yerleşim yerlerine Hıristiyanlık buradan yayılmaya başladı. İkinci dönem ise Hıristiyanlığın devlet dini ilan edildiği dönemdir. Bu dönemde Hıristiyanlığın yayılmasında etkin olan diğer bir kişi Kral Urnayırdır. O, Ermenistan'daki Gregori'nin⁶⁶ anlatılan kerametlerini duyup Hıristiyanlığı kabul etmişti.⁶⁷ Urnayır'ın devlet yöneticisi olması ve ayrıca tebaasındakileri teşviki ile devletin üst bürokratları ve asilzadeleri yeni dini kabul ettiler. Devlet dini Hıristiyanlık olmasına rağmen halkın bazı kesimleri eski dinlerinden vazgeçemediler. Ancak Urnayır ve ondan sonraki devlet liderleri Hıristiyanlığı siyasî açıdan kabul etmişlerdi.⁶⁸ Hıristiyan misyonerleri ilk zamanlarda IV. ve V. asırda Sâsânî idarecileri tarafından desteklenmiş ve ezeli düşmanı Roma'ya karşı korunmuştur.⁶⁹ Roma'da Hıristiyanlar 313 Milan fermanı ile serbest olmuşlardı. Bu sıralarda Romada kiliseler arasında inanç ve itikat problemleri yaşanıyordu. Sâsânî yönetimi bunu fırsat bilip Bizans Hıristiyanlarını destekledi. İlk zamanlarda Hıristiyanlık büyük halk kitlesi tarafından kabul edilmemiştir. V. yüzyılın sonuna kadar Kilise teşkilatı siyasî ve ekonomik yönden zayıf olduğundan, imparatorlar kilisenin iç işlerine müdahil olmuş ve istediği yönde kararlar çıkmasını sağlamıştır. Ancak Roma kilisesi V. yüzyılın sonlarında istediği özgürlüğü kral III. Vacegan zamanında elde etmiştir.

64 Arık, *a.g.e.*, s. 46

65 Memmedova, *a.g.e.*, s. 212

66 Kral Urnayır Gregori ile aynı Part soyuna mensuptur. Bkn. Memmedova, *a.g.e.*, s. 217

67 Kalankatlı, *a.g.e.*, s. 46-47.

68 Arık, *a.g.e.*, s. 49

69 R.B.Göyüşov, *Kafkas Albaniyası'nda Hıristiyanlık*, Bakü 1984, s. 139

Albaniya devletinin ruhani sınıfı, Aziz Gregoriya'ya kadar Kudüs Patrikliği tarafından tayin edilmiştir. Ancak Gregori'den sonra Katalikos seçimi ve atanması, Alban piskoposları tarafından gerçekleştirilmiştir.⁷⁰ Ülke-deki mevcut köyler papalık tarafında bölünerek piskoposluğa verilmiştir. Tahmini olarak her piskoposluğun yönetimine yedi köy verilmiştir.⁷¹ Alban kilisesinin idare yönetiminin başındaki dini lider, eyalet kilisesinin başında Pisikopos, köy ve kasaba kilisesinin başında da İnoklar (Kent Keşişleri) bulunurdu.⁷² Katolikosluğun merkezi, ülkedeki siyasî ve iç çekişmeler nedeni ile sık-sık yer değiştirmek zorunda kalmıştır. IV. asırda Alban kilisesinin merkezi payitahtı Kabele iken V. asırda merkez yeni kurulmuş Berde şehrine taşınmıştır.⁷³ Ayrıca buna ilaveten değişik zamanlarda Çola, Kabele, Şeki ve Paytarakan (Beylegan) şehirleri de katalikosluğun merkezi şehirleri olmuşlardır. Katalikosluk yeni alfabeyi geliştirerek dini tebliğde geniş halk kitlelerine ulaşmaya çalışma çabası, ülkedeki Sâsânîlerin Zerdüştlük propagandası, kiliseler arası mücadeleler ve geleneksel halk inançlarının varlığı bu çalışmalara istenilen başarının sağlanmasına engel olmuştur. Doğal olarak buda Albaniya'da mevcut olan geleneksel inanışların devam etmesi göstermektedir. Bu nedenle Alban topraklarında Hıristiyanlık aynı derecede yayılmamıştır.

Bu dönemde Hıristiyan misyonerlerin önündeki en önemli tehlikelerden biri Sâsânî hükümdarları idi. II. Yezdigerd (438-457) ülkede Hıristiyanları ortadan kaldırıp Zerdüştlüğü zorla kabul ettirme siyaseti gütmüştür. Kıra Zerdüştlüğün yayılması ve öğretilmesi için Alban topraklarına 700 Mag (Dini hizmetçisi) yollamıştır.⁷⁴ Sorunun giderilmesi ve dini bilgilerin öğretiminin kalıcılığının etkili olması için III. Vachakan; ise Sâsânî idari gücünü kırarak ülkesinde Zerdüştlüğün yok edilmesi ve Hıristiyanlığın yayılması için okullar açtırmış, eski kilise ve manastırları tamir ettirip, yeni kiliseler inşa ettirmiştir.⁷⁵

II- III yüzyılda Hıristiyanlar arasındaki inanç konusundaki ihtilaflar ve tartışmalar Alban kilisesinin de etkilemiş ve görüş ayrılıkları ile müca-

70 Memmedova, *a.g.e.*, s. 218-221

71 Ank, *a.g.e.*, s. 50

72 Göyüşov, *a.g.e.*, s. 140

73 Memmedova, *a.g.e.*, s. 224

74 Ank, *a.g.e.*, s. 52

75 Bünyadov-Velihanlı, *a.g.e.*, s. 114

dele etmek zorunda kalmıştır. İlk görüş ayrılığı İsa'nın tabiatı ile ilgilidir. Tarihte bu akımların ilkinde "Diofizitler" ikincisine ise "Monofizitler" denmiştir. Bu düşünce ayrılığına çözüm bulmak için 451'de Kadıköy'de toplanan Kilise Konseyi Monofizitliği reddedip Diofizitliği desteklemiştir.⁷⁶ Bunun sonucunda Ermeniler Monofizit, Albaniya ve Gürcistan ise Diofizitliği kabul etmişler. Albaniya idarecileri kendilerinin Diofizit olmasına rağmen çevresinde Monofizit Hıristiyan toplumunun olmasına müsamaha göstermişlerdir.⁷⁷ 506'da Divin Meclisinde Alban kilisesi Roma'dan ayrılarak Monofizitliği seçmiştir. 551'de yine Divin'de toplanan Alban Kilisesi kendisini teşkilatçı Otokefal (müstakil) kilise ilan etmiştir.⁷⁸ Sâsânî hükümdarları ezeli rakibi Roma'ya karşı Kafkasya'da Monofizit Hıristiyanlığın yerleşmesi için her şeyi ile seferber olmuştur. Bu tarihten sonra Alban kilisesinin başı "Papalık" olarak adlandırılmıştır.⁷⁹ Zamanla diğer devletlerin güçlerinin artma ve azalması Alban kilisesine tesir etmiştir. 488-705 yılları arasında Alban katolikliği iç ve dış meselelerinde diğer devletlerin kilisesine bağlı kalmadan kendi başına karar alabilmiştir. VII. asırda ise Arap birlikleri Azerbaycan topraklarında fetihlere başlamışlardı. Albaniya Emevîler döneminde halifelîğe tâbi idi. Bu dönemde devletin Monofizit veya Diofizit olduğu meselesi kesin değildir. Anlaşmaya göre bölge halkı Müslümanlara vergi vererek içişlerinde serbest kalacaktı. VII. asırda kuzey ve güney bölgelerine Bizans'ın siyasi baskıları artmıştır. 699'da kral I. Varaz Tirdat vergi vermemek için Kostantinopolis'e gitti. Konstantinapol hükümdarı ve onun iki oğlunu 704 yılında kadar yanına esir tuttu. Bu sırada Alban Katolikliği Nerses, hükümdarın karısı Sparma ile Kadıköy konsilinde kabul edilen Diofizit görüşü yaymak istemişti. Ermeni Katolikliği İlya bu haberi Halife Abdülmelik'e yazdığı mektupta Alban Katolikliğinin davranışını Arap yönetimine karşı hıyanet olarak göstermiştir.⁸⁰ Arap yönetimi kiliseler arasındaki münasebette Sâsânîlerin yolunu takip etmiştir.⁸¹ Halife Abdülmelik,

76 Bu Konsilde "Hz. İsa'nın Allah'ın oğlu olduğu ve onun bir tek şahısta birleşmiş iki tabiat olduğu kabul edilmiştir." Bkn, Francis Dvornik, *Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a*, (çev, Mehmet Aydın) Türk Tarihi Kurumu, Ankara 1990, s.16

77 Arık, *a.g.e.*, s. 53

78 Memmedova, *a.g.e.*, s. 224

79 Bünyadov- Valihanlı, *a.g.e.*, s. 112-113

80 Arık, *a.g.e.*, s. 54

81 Araplar Sâsânîler gibi Bizansa karşı Monofizit Ermenileri desteklemişlerdi. Bkn. Memmedova, *a.g.e.*, s. 226-227

Nerses'i ve taraftarlarını cezalandırarak Alban katolikosunu ve onun idaresini Ermeni Katolikliğine teslim etmiştir.⁸² Bu asrın önemli olaylarından ilki Alban kilisesi idaresinin Ermeni Katoliklerine teslim edilmesi, ikincisi de Alban devletinin devlet olma özelliğini kaybetmesidir.⁸³ Ermeniler Alban (Arran-Şirvan) kilisesini yok ettikleri gibi, yazılı bütün dini ve dini olmayan kitap ve metinleri Terter nehrine dökmüş, geri kalanları da yakarak yok etmişlerdir.⁸⁴ Gregoriyan Ermeni kilisesi ile mücadele adına Alban hıristiyanları Şirvan ve Hazar arazilerine yayılarak kendi inançlarını canlı tutmaya çalışmışlardır.⁸⁵

Sonuç olarak Alban hükümdarları hırsitanlığı resmi din ilan ederek Sasni Zerdüş inancının Albaniya halkı arasında yayılmasına engel olmaya çalışmışlardır. Bu nedenle ülkenin birçok yerinde Hristiyan inancını anlatan kiliseler inşa ettirmişlerdir. VII yüzyıldan sonra bölge İslam ile tanışarak yönetim Arap yöneticilerin eline geçmiştir. Bir şikâyet üzere dönemin halifesi Alban kilisesini cezalandırarak yönetimi Ermeni kiliseye vermiştir. Bundan sonra Ermeni Kilisesi diyofizit olan Alban kilisesini monofizit inancı üzere idare etmeye çalışarak birçok Alban kilisesi tarafından oluşturulan eserleri yok etmiştir.

2. Mabretler

Tarihin büyük hükümdarlarına ev sahipliği yapmış bu topraklar büyük bir kültür ve medeniyet merkezi olmuştur. Diğer medeniyetlere de ticaret yoluyla ulaşmıştır. Azerbaycan'da ilk Hıristiyan mabedi Aziz Yelisey tarafından Şeki şehrinin Kiş kasabasında inşa ettirilmiştir.⁸⁶ Hıristiyan taraftarlarının çoğalmasıyla Alban topraklarında yeni kiliseler yapılmıştır. Aşağıda bu kiliselerden bir kaç örnek olarak verilmiştir.

Gah (Qax) şehrinin kasaba ve köylerinde var olan kiliseler.

Köy ve Kasabalar Kiliseler

Gah Kuramük

Gah Kіçik Allahverdi

82 Seyidov, *a.g.e.*, s. 385; Arık, *a.g.e.*, s. 55

83 Bünyadov-Velihanlı, s.125; Bünyadov, *Azerbaycan.*, s. 99

84 Seyidov, *a.g.e.*, s. 385

85 Abdurreşid el-Bakûvî, *Kitab et-Telhis el-Asar ve Acaib el-Melik el-Kahhar, Şur Neşr*, Bakü 1992, s. 58

86 Arık, *Azerbaycan Türklerinin.*, s. 47

Gah-İnqiloy Mukaddes Geogi
Kum(Qum) Kum(Qum) mabedi
Lekit Lekit mabedi
Güllük Güllük mabedi
Alibeyli Alibeyli Kilisesi
Meşabaş Eşabaş kilisesi
Kötüklü Kötüklü kilisesi

Listede gördüğünüz kiliselerden konumuzla alakalı olanlar hakkında aşağıda bilgi verilmiştir.

2.1. Kümrük Kilisesi

Azerbaycan'ın en eski mabetlerinden biri Kümrük kilisesidir. Mabet günümüz Gah şehrinin merkezinden birkaç kilometre uzakta Kümrük nehri üzerindeki dağın üstünde inşa edildiği için ismini bu nehirden almıştır.⁸⁷ Kafkasya dağlarının yüksekliğinde dikilmiş bu Alban kilisesi Hıristiyan düşüncesinin mimarî özelliklerini yansıtmaktadır. Kilisenin VI.-X. Yüzyıllar arasında inşa edildiği düşünülmektedir. Bakımsızlıktan yıkılan kilisenin eski temelleri üzerine "Aziz Georgi" adında diyofizit kilisesi inşa edilmiştir.

Kaynaklarda "Mübarek Georgi ya da Kümrük" kilisesinde İberlerin ve Ermenilerin ibadet ettikleri bildirilmektedir.⁸⁸ Günümüzde dünyanın değişik ülkelerinden gelen Hıristiyan tebaa burada ayinler ve kutsamalar yapılmaktadır.

2.2. Kum Kilisesi

Kilise, şimdiki Kabele şehrinin Kum köyünde nehir kenarında inşa edilmiştir. Tetrakonx (kare) şeklinde inşa edilen mabedin uzunluğu 26,4 metre eni ise 19,3 m'dir. Mabedin doğu tarafın kesimhane batı tarafında papaz odası var. Kilisenin içi ise çift "T" şeklinde sütün ve üç bölümden oluşmaktadır. Kilisenin mihrabı dönemin en iyi nakış sanatı ile süslenmiştir.

Mabedin sağ, sol ve önden birer kapısı vardı. Kapıların üzeri "tağ" sanat nakışlarıyla süslüdür. Kilisenin dış duvarları yontulmuş nehir taşlarından, iç duvarları ise pişmiş tuğla, tavanı ise tuğla taşlarıyla inşa edilmiştir. Ma-

87 H.Azimov, Ş.Ahmedov, *Gah Abideleri*, Seda Neşriyyatı, Bakü 1998, s. 52

88 Abdulla Ahmedov, "Mükaddes Yerlerin Asıl Mahiyeti" Elm ve Hayat Dergisi, sayı 6, Komünizt Neşrt, Bakü 1987, s. 85

bedin ne zaman ve kim tarafından inşa edildiği kesin olarak bilinmemektedir. Arkeologlar Mabedin mimari özelliğine göre V. asrın sonlarında inşa edildiği kanaatindedirler. Bu dönemde Albaniya'nın hükümdarı dindarlığı ile tanınan III. Vaçagan idi. Büyük ihtimalle Kum kilisesini III. Vaçagan Hristiyanlığı bölge halkının öğretimi için yaptırmıştır.

Şirvan bölgesinde inşa edilen ilk kilise olma özelliğini taşımaktadır. Rivayete göre rahatsız olan ateşperestler Yelisey'i katlederek bir kuyuya atmışlardı. Alban hükümdarı Vaçagan, gördüğü rüya üzerine cesedi bulmuş ve cesedin yerine de Kum kilisesini yaptırmıştı. Mabedin resmi Tarihşunaslık müzesinden alınmıştır. Bak. Resimler bölümü 1.

2.3. Lekit Kilisesi

Azerbaycan'ın kadim mabetlerinden biri diğeri de Lekit kilisesidir. Bu kilisede Lekit köyündeki nehrin sahiline inşa edilmiştir. Yuvarlak halde yapılan kilise 22 metre uzunluğunda bir koridor ile çevrilmiştir. Mabedin içerisindeki sütunlar nakışlarla süslenmiştir. Mabedin genel görünüşü sekiz köşelidir. Batı'dan mabede üç giriş kapısı yapılmıştır. Binanın dış cephesi ilk ve ortaçağ mimari özelliği yansıtır. Mabedin dış duvarı nehir taşından iç duvarları ise pişmiş tuğladan yapılmıştır.

Tavan ve sütunlar ise kireç taşı ile yapılmıştır. Kireç taşı dayanıklı ve hafif olduğu için mabetler genelde bu taşlarla yapılırdı. Kilise iki katlı olsa da zamanla bakımsızlıktan ikinci katı çökmüştür. Mabedin geniş bahçesinde kervansaray ve tarım için kullanılan kuyular vardı. Lekit mabedinin mimari özellikleri arkeologlar tarafından tartışılan konulardandır. P. D. Baranoviski tapınağın yapılışını ortaçağ Bizans dönemine ait olduğunu söylese de, Azeri arkeolog araştırmacı D. A. Ahundov⁸⁹ tapınak üzerinde yaptığı ilmi araştırmalar sonucunda mabedin ortaçağa mabedin ortaçağa ait olmadığını, Albanların Hristiyanlığı resmi din olarak kabul etmeden daha önceki bir dönemde halkın yaptığı mabetlerden biri olduğunu iddia edilmiştir.⁹⁰

Günümüzde mabedin maketi Tarihşunaslık müzesinde bulunmaktadır.

89 *Ahundova*, Lekit mabedin inşa tarzı ve üzerinde bulunan işaretlerin Hristiyan mimarisine uygun olmadığını söylemiştir. Aslında mabet IV-V. asırda Alban toplumu bu tapındıkları putların (Murta, Hörmüzd, Ardvisura-Anahit vb.) şerefine inşa etmişlerdir.

90 *Azimov-Ahmedov, Gah.*, s. 80

2.4. Kanzasar Zerdüşt Tapınağı

Alban mabetlerinden Kanzasar mabedi ilk dönemlerde Akdere ilçesinin Venk köyü yakınlarında inşa edilmişti. Yapılış tarihi belli değildir. Mabe-din Zerdüştler tarafından yapıldığı bilinmektedir.⁹¹ Mabedin yakınlarına ateş binaları inşa edilmiştir. Buna benzer ateşgedeler Şirvan bölgesinin şe-hir ve kasabalarında vardır.⁹²

Sonuç

Azerbaycan coğrafyası ilk dönemlerden itibaren birçok dine ve dini gruplara yurttaşlık etmiştir. İslam dini bölgeye hâkim olmadan önce Azer-baycan coğrafyasın da “Geleneksel kabile dinleri başta olmak üzere, Zer-düştlük ve Hıristiyanlık insanların ilgisini çekmiş, insanların düşünce ve yaşam tarzlarına yön vermiştir. Bu nedenle ülkenin değişik dağ ve aran bölgelerinde çeşitli dinlerin mabetleriyle karşılaşmamız mümkündür.

Nitekim günümüzde ülkede geleneksel ve eski Türk inançlarının ka-lıntıları halen mevcuttur. Geleneksel dini değerlerin buralara kadar ulaş-masının nedeni, Azerbaycan tüccarlarının deniz ve kara yoluyla gittikleri ülkelerin inançlarını buralara getirme ihtimalidir. Tabi ki burada çeşitli dini geleneklerin varlığının devamını sağlayan bir başka neden Azerbaycan'da değişik zamanlarda kurulan medeni devlet yapısıdır. Özellikle Kafkas Al-ban devleti bu devletler içerisinde en önemlisidir. Bahsettiğimiz dini ma-betler Alban hükümdarları döneminde inşa edilmiştir.

91 Babayev-Nerimanov, *Berde Tarih.*, s.62

92 el-Bakûvî, *a.g.e.*, s. 38

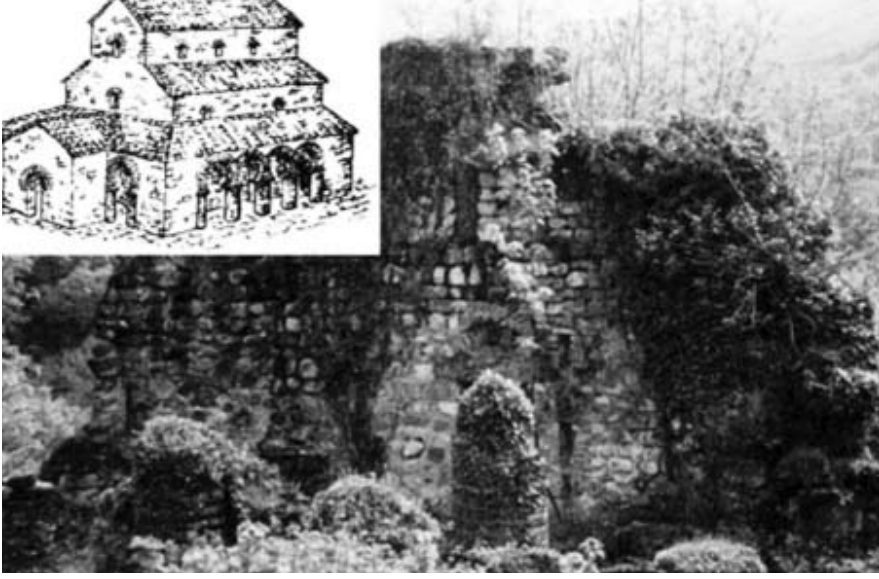
RESİMLER⁹³

Resim 1. Bakü şehri Zerdüşt Mabedi

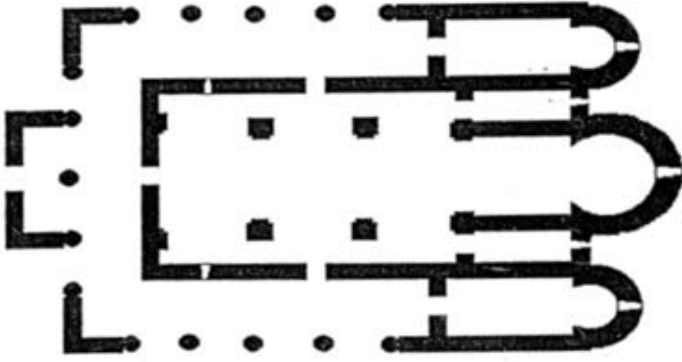

93 Bkn. <http://scwra.gov.az>.

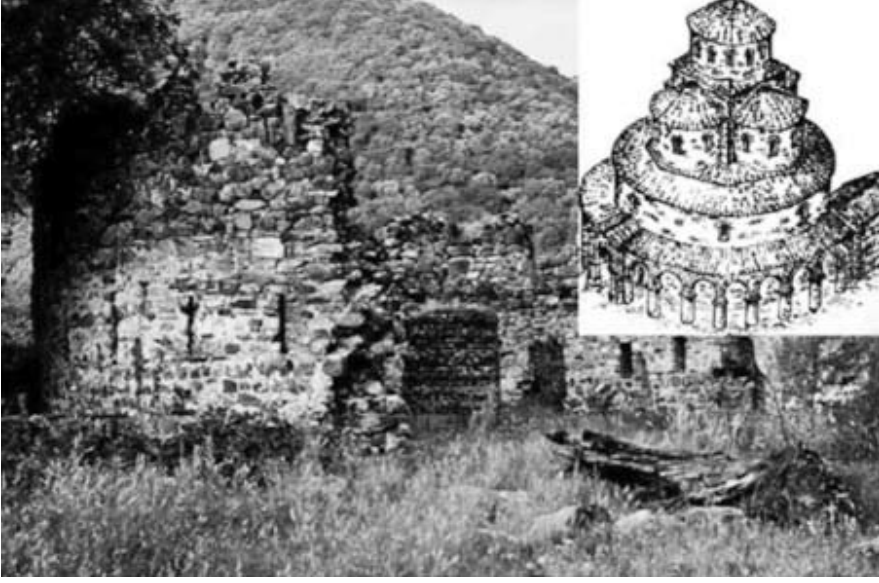
Resim 2. Gah (Qax) Şehri Kum köyü mabedi ve planı

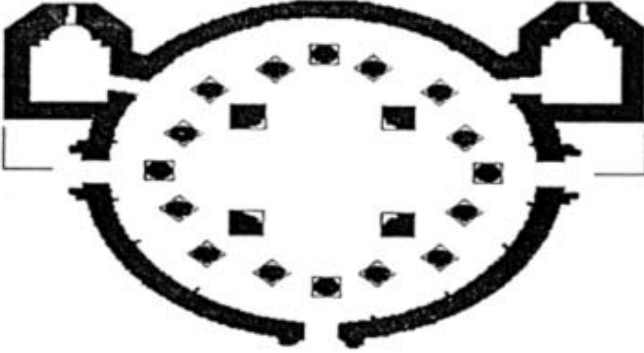
Gah şehri. Kum köy mabedi. V-VII asırlar.

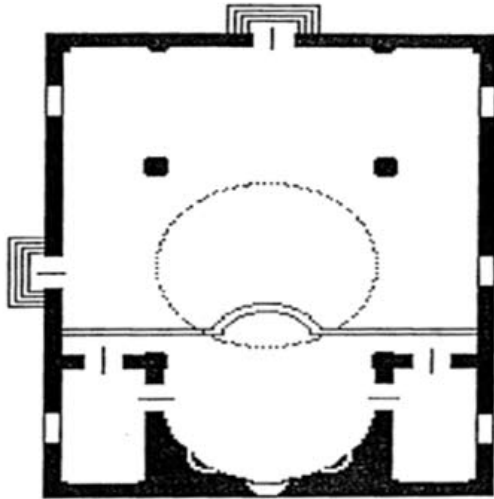
Resim 3. Gah(Qax) Şehri Lekit köyü mabedi ve palanı

Gah şehri. Lekit köy mabedi. V-VII asırlar.

Resmi 4. Gah(Qax) şəhri Kanzasar Kilisesi ve Planı

Kaynakça

- Adam, Baki, *Dinler Tarihi el Kitabı*, Grafiker Yay, Ankara 2005
- Ahmedov, Abdulla, "Mükaddes Yerlerin Asıl Mahiyeti" Elm ve Hayat Dergisi, Komünist Neşriyat, Bakü 1987, S.6, s. 85-91
- Alıcı, Mehmet, *Kadim İran'da Din*, Ayışığıtaplatı Yay, İstanbul 2012.
- Aliyev, İkrar, *Dağlık Karabağ*, Elm Neşriyat, Bakü 1989
- Arık, Durmuş, *Azerbaycan Türklerinin Dini Tarihi ve Halk İnançları*, Ankara 2005,
- Aşurabeyli, Sara, *Bakü Şehrinin Tarihi*, ADN, Bakü 1998.
- _____, *Şiransahlar Devleti VI-XVI Asırlar*, Avrasiya Press, Bakü 2006.
- Azerbaycan Sovyet Ensiklopediyası, "Zerdüş" IV, Bakü 1980.
- _____, "Gobustan", Bakü 1979, III, 190
- Azimov, H, Ahmedov, Ş., *Gah Abideleri*, Seda Neşriyatı, Bakü 1998.
- Babayev, Neriman- Nerimanov, Rafik, *Berde Tarihin Aynasında*, Elm ve Heyat Neşr, Bakü 1998.
- Bakınov, Abbaskulu Ağa, *Gülistani - İrem*, Minare, Bakü 2000.
- Balayev, Aydın, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü 1993.
- Bünyadov, Ziya, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, Şark-Qarb, Bakü 2007.
- Z. Bünyadov, Y.B, Yusifov, *Azerbaycan Tarihi*, Elm Neşri, Bakü 1996,
- Çiloğlu, Fahrettin, "Kafkasya Konusunda Yanılığlar ve Yanlıklar", Kafkasya Yazıları Dergisi, Yıl:1, S. 3, Sonbahar/Kış, 1998, s. 41-48
- Dadaşzade, M, *Azerbaycan Halkının Orta Asır Manevi Medeniyeti*, Bakü 1985.
- Demirci, Kürşat, *Hristiyanlık*, DİA, XVII, İstanbul 1998.
- Dvornik, Francis, *Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a*, (Çev. Mehmet Aydın) Türk Tarihi Kurumu, Ankara 1990.
- El-Bakûvî, Abdurreşid, *Kitab et-Telhis el-Asar ve Acaib el-Melik el-Kahhar*, Şur Neşr, Bakü 1992.
- Göyüşov, R.B. *Kafkas Albaniyası'nda Hristiyanlık*, Bakü 1984.
- Göyüşov, R. *Azerbaycan Arkeolojisi*, Bakü, 1985
- Güç, Ahmed, *Dinlerde Mabed ve İbadet*, Esra Fakülte Kitabevi, İstanbul 1999.

- Gündüz, Şinansi, "Maniheizm", DİA, XXVII, Ankara 2003.
- İrach. J-Taraporewala , I, *Zerdüşt Dinin*, İstanbul 2002.
- İsmayıl, Mahmud, *Azerbaycan Tarihi*, Bakü 1997.
- Kalankatlı, Moses, *Alban Tarihi (Son Hunlar/Hazarlar, Ermeniler/Terekemeler, (çev, Ziya Bünyadov, Türkçeye Çevren, Yusuf Gedikli)*, Selenge Yay, İstanbul 2006.
- Kaziyev, S, *Azerbaycan'ın Kadim Abideleri*, Uşak ve Gençler Edebiyatı Neşriyatı, Bakü 1984.
- Kazımov, Gezenfer, *Azerbaycan Dilinin Tarihi*, Bakü 2009
- _____, *Kadim Mingçeçevir*, Uşakgenç Neşr, Bakü,1952.
- Latifova, Elvira, "Bağımsızlık Döneminde Azerbaycan'da Türklerin Kafkasya Tarihi'ndeki Rolü İle İlgili Yeni Kavrama Dair", Akademik Tarih Ve Düşünce Dergisi, cilt II, S.5, s.1-17
- Memmedova, Feride, *Azerbaycan'ın (Albaniyanın) Siyasî Tarihi ve Tarihi Coğrafyası*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1993.
- Qeybullayev, Giyaseddin, *Azerbaycan Türklerinin Teşekkülü Tarihinden*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1994
- Sarıçioğlu, Ekrem, *Başlanğıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Isparta 2004
- _____, *Dinler Tarihi*, İstanbul 1983.
- Schimmel, Annamarie, *DinlerTarihine Giriş*, Kırkambar Yay, İstanbul 1999.
- Seyidov, Mirali, *Azerbaycan Halkının Soy kökünü Düşünürken*, Bakü1989.
- Şeriatı, Ali, *Dinler Tarihi*, İstanbul 2004.
- Tanyu, Hikmet, "Ateş", DİA, IV, İstanbul 1991.
- Velihanlı, Naile, Bünyadov, Ziya, Efendiyev, Oktay., *Azerbaycan Tarihi*, Elm Neşr, I-II, Bakü 1987.
- Veliyev, Seyran, *Kadimden Kadim Azerbaycanım*, ADN, Bakü 1995.
- www. scwra.gov.az. (16.05.2016)